

Tuohikirje n:o 292

Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde

1. Vuonna 1934 kuljin Suomen Karjalassa keräten kansanperinnettä. Salmiin pitäjän Karkun kylässä tapasin emäntä Nastja Rantsin, jolta merkitsin muistiin kuutisenkymmentä myyttiä ja legenda.¹ Nastja mainitsi minulle tässä yhteydessä sanan *tuohiraamattu*, jota en ollut varhemmin kuullut. Hän väitti, että hän oli lukenut jonkin kertomistaan — staroverien eli vanhauskoisten karjalaisten traditioon kuuluvista — legendoista tuohiraamatusta kotonaan Aunuksen Kanabron kylässä; hänen kotinsa oli ollut niiden pyhiinvaeltajien majapaikka, joita joka kesä matkusti Vianmeren saarella sijaitsevaan Solovetskoin luostariin.²

Kyselin, puolittain piloillani, muiltakin tapaamiltani karjalaisilta tuohiraamatusta. Sana muistettiin, muuta ei. Sana tunnetaan laajemmaltikin Suomessa, Pohjanlahden rannikolla asti.³

Tuohiraamattu (suom. *raamattu* < muinaisven. *grámota* 'asiakirja, kirje') ei ole tyhjä sana. Tuohi, jonka sisäpintaan on helppo piirtää puupuikolla kirjoitusta ja joka on kestävyydeltään milteipä ikuista, oli todellakin Pohjois-Venäjällä entisaikoina pergamentin funktiossa. Tästä saatiin erinomainen lisätodistus, kun ns. Novgorodin tuohikirjeet (novgorodskije gramoty na berestě) löydettiin 1950-luvun arkeologisissa kaivauksissa. Suuri joukko venäläisiä tiedemiehiä on ryhtynyt tutkimaan ja julkaisemaan vuosittaisissa kaivauksissa esiintulleita tuohikirjeitä, jotka valaisevat 1000—1400-luvun Novgorodin arkielämää ja ovat myös arvokkaita kielellisiä muistomerkkejä.

Ei ollut vähäinen sensaatio, kun vuoden 1957 kaivauksissa tuli esiin muudan pieni grámota, joka osoittautui sisältävän jotakin itämerensuomalaista kieltä. Siitä julkaisi selostuksen Neuvostoliiton Tiedeakatemian tiedonannoissa⁴ J. S. Jelisejev; hän selitti kielen karjalaksi. A. V. Artsihovski osoitti⁵, että grámota — tuohikirje n:o 292 — on peräisin 1200-luvulta.

¹ MARTTI HAAVIO Suomalaisia legendoja ja rukouksia (Helsinki 1945) s. 26. — MARTTI HAAVIO Viimeiset runonlaulajat (Porvoo 1943) s. 255—270.

² Vrt. MARTTI HAAVIO Kansanrunojen maailmanselitys (Porvoo 1955) s. 112.

³ NILO VALONEN Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen, Kansatieteellinen arkisto IX (Helsinki 1952) s. 132, 158.

⁴ Izvestija Akademii Nauk SSSR, otdel. literatury i jazyka XVIII (Moskva 1959) s. 65—72.

⁵ A. ARTSIHOVSKI — V. I. BORKOVSKI Novgorodskije gramoty na berestě, Akademii Nauk, SSSR Institut Arheologii (Moskva 1963) s. 120.

J. S. Jelisejev transkriboi tekstin, jossa sanojen välejä ei ole merkitty — niin kuin ei muissakaan tuohikirjeissä —, seuraavasti:

jumolanuoli i nimiži
nouli šě han oli omo bou
jumola soud'ni iohovi.

Hän tulkitsi tekstin seuraavasti:

Jumalannuoli, kymmenen [on] nimesi.
Tämä nuoli on Jumalan oma.
Tuomion-Jumala johtaa.

Omasta puolestani arvelen, että Jelisejevin tulkinta vaatii eräissä kohdin tarkistusta. Luen tekstin seuraavasti:

jumolan nuoli inimiži
nouli [pro nuoli] sekä n[u]oli omo bou
jumola soud'nii okovy [~ okov].

Teksti sisältää (1) suomenkielisen — tai, jos niin tahdomme: aunuksenmurteisen — osan, joka voidaan tulkita ja jakaa eri riveille seuraavasti:

Jumalan nuoli,
ihmisen nuoli
sekä nuoli oma.

Teksti sisältää (2) venäjänkielisen osan, jonka kuitenkin katkaisee suomenkielinen sana *jumola*:

bou [= bogou]
jumola
soudnii [= sudnij]
okovy (~ okov)

Sekä suomenkielisessä että venäjänkielisessä osassa kirjoittaja on korvannut k-kirjaimen h:lla (*sehä* pro *sekä*; *ohovy* pro *okovy*). Painottomassa asemassa olevan a:n kirjoittaja on korvannut o:lla. Sanan nuoli kirjoittaja on merkinnyt kolmella tavalla: *nuoli*, *nouli* ja *noli*, mikä osoittaa, että hänelle on tuottanut diftongin merkitseminen vaikeuksia.

2. Täten oli tullut ilmoille vanhin suomen kielen muistomerkki ja samalla arvokas muinaissuomalaisten uskonnosta kertova asiakirja.

Ei ole mitään outoa siinä, että Novgorodissa — alun perin varjagiruhinainden pääkaupungissa — viljeltiin myös suomen kieltä, tai täsmällisemmin sanottuna suomen kielen itäisiä, karjalaisia murteita. Novgorod, jolla oli suomalaisen kansan-

runouden todistuksen mukaan suomalainenkin nimi, Uusilinna, oli karjalaisten merkityksellinen kauppapaikka. Tämän osoittavat jo tuohikirjeetkin. Niinpä tuohikirjeessä n:o 130 (1300-luvulta)⁶ mainitaan nimet *Valit* ja *Melit*. *Valit*-nimi vastaa karjalaista *Vallittu*-nimeä, joka oli käytännössä vielä 1500-luvulla Inarissa; nimi esiintyy lukuisissa paikannimissä, esimerkiksi Ilomantsissa (*Vallitunselkä*). Nimi *Melit* taas vastaa *Mielitty*-nimeä, joka 1500—1600-luvulla oli edelleen tuttu Lapissa.⁷ Samassa tuohikirjeessä esiintyy nimi *Vigar*, joka sekin saattaa olla suomenkielinen miehen nimi (vrt. *Viikari*), sekä paikannimet *Kjulolakši* ja *Kurola*. Tuohikirjeessä n:o 2 (1300—1400-luvulta)⁸ taas tavataan mm. nimet *Veljut* ja *Vëljakaz*, jotka Julius Mägisten mukaan liittyvät itämerensuomalaiseen *vilja*-sanueeseen, sekä *Gugmaro*, joka, kuten V. Kiparsky on huomauttanut, on = *Huhmar*⁹.

Tarkoitukseni on pyrkiä määrittämään tuohikirjeen n:o 292 funktio: mitä tarkoitusta varten se on sepitetty? Sitä varten minun on pyrittävä syventymään sen jokaiseen yksityiskohtaan. Minun on vastattava kysymyksen: Mikä on *jumolan nuoli*? Toisin sanoen: Millaisissa yhteyksissä jumalan nuoli -käsite esiintyy kirjallisuudessa ja kansanperinteessä? Minun on yritettävä antaa vastaus kysymyksen: mitä jumalaa karjalaiset palvelivat 1200-luvun alussa, aikana, jolloin he suurimmaksi osaksi olivat pakanoita? Novgorodin ruhtinas Jaroslav II Vsevolodovitš tosin vuonna 1227 — siis tuohikirjeen kirjoittamisen aikoihin — lähetti pappeja kastamaan karjalaisia, mutta paljon myöhemmiltä vuosisadoilta on olemassa tietoja, että kristinuskon tulo karjalaisten maille oli hidasta ja vaivalloista. Vihdoin minun on kiinnitettävä huomiota sanontaan *nuoli omo*. Pyrkiessäni luomaan valoa näihin kenties vähäpätöisiltä näyttäviin yksityiskohtiin joudun alueille, jotka ovat uskontotieteen keskeisimpiä:

⁶ A. ARTSIHOVSKI — V. I. BORKOVSKI *Novgorodskije gramoty na berestě*, Akademii Nauk SSSR, Institut istorii materialnoi kulturny (Moskva 1958) s. 66—67.

⁷ T. I. ITKONEN *Suomen lappalaiset II* (Porvoo 1948) s. 502—503.

⁸ A. V. ARTSIHOVSKI — M. N. TIHOMIROV *Novgorodskije gramoty na berestě*, Akademii Nauk SSSR, Institut istorii materialnoi kulturny (Moskva 1953) s. 21—23.

⁹ JULIUS MÄGISTE *Itämerensuomalaisia henkilönnimiä Novgorodin tuohikirjeissä*, Virittäjä 1957 (Helsinki) s. 98. — V. KIPARSKY *Ims. h-äänteen vastineet venäjässä*, Virittäjä 1958 (Helsinki) s. 167. — Tästä huomautuksesta olen kiitollinen prof. V. Kiparskylle, joka on ystävällisesti tutustunut kirjoituksen oikaisuvetokseen.

piirrän sen jumalan hahmoa, joka ennen kristinuskon saapumista hallitsi Pohjolan asukkaiden mieliä ja käyttäytymistä heidän ylimpänä auktoriteettinaan. Myönnän, että esimerkiksi kysymystä jumalan nuolesta voitaisiin valaista milteipä lukemattomin lisäesimerkein — aihetta on paljon käsitelty. Minun esiintuomani esimerkit riittänevät kuitenkin tuohikirjeen n:o 292 valaisemiseen.

3. Ensimmäinen kysymykseni oli: Mikä on *jumalan nuoli*? Saksalaisessa keskiajan kirjallisuudessa, kuten Jacob Grimm mainitsee, esiintyy muutamia kertoja salaman kuvaannollisena nimityksenä *doners pfile*; *wilder pfil der ûz dem dondre snellet*.¹⁰ Englannin kielessä salama on *thunderbolt* 'ukkosenuoli' tai pelkästään *bolt* 'nuoli'. Venäjän *gromovaja strëla* on 'ukkosenuoli = salama'. Virolaiset tuntevat salaman nimityksen *pikse nool*¹¹, *pikse nool*¹² 'Pfeil des Donners'. Suomalaiset tuntevat nimityksen *pitkäisen nuoli* ja, ottaakseni esimerkin kauempaa, ostjakit nimityksen *pàisat* 'ukkosenuoli'. Näissä yhteyksissä salama käsitetään siis ukkosilmion sinkoamiksi nuoliksi. Koska kuitenkin ihmisen on vaikea kuvitella jotakin luonnonilmiötä ampujaksi, ovat useat kansat nähneet salaman sinkoojana persoonallisen ukkosenjumalan tai, mikä kiintoisaa, taivaanjumalan; siten sinkoavat nuolensa suomalaisten Ukko ja unkarilaisten Isten, jonka nuoli, *istennyila*, on salama. Vanhassa virolaisessa vuonna 1660 ilmestyneessä H. Gösekenin sanakirjassa esiintyy nimi *Perchun nohl*.¹³ Tätä vastaa täsmälleen liettualainen *Perkúno strëlos* 'ukkosenjumalan nuoli'.¹⁴ Lappalaisten salamasta käyttämä nimitys on *Päjän-ñuollá*, *Päján-ñuollá*. *Päjän* on 'ylhäinen, so. ylhäinen jumala'.¹⁵ Tšeremissien käsityksen mukaan ukkosenjumalan (*küdertšê jumê*) salamamat ovat nuolia, joita hän ampuu jousellaan.¹⁶ Demjankan ostjakit selittävät, että »Siivekäs-ukko» (*Toxtəŋ-ika*) eli »Ukkosen ukko» (*Päi-ika*) surmaa salamanuolellaan »syönyt-juonut-olennon» eli *kulin*.¹⁷ Burjattien tarun mukaan ukkosen saa aikaan *Asän-sagan-tengeri*, joka »tulisella nuolellaan» taistelee paholaista vastaan¹⁸; »tuliseksi nuoleksi» sanovat salamaa myös vogulit¹⁹ ja suomalaisetkin.²⁰

¹⁰ JACOB GRIMM *Deutsche Mythologie* I (Gütersloh 1875) s. 149.

¹¹ F. J. WIEDEMANN *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten* (St. Petersburg 1876) s. 457.

¹² OSKAR LOORITS *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II, Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademiën 18: 2 (Lund 1951) s. 12.

¹³ KAARLE KROHN *Suomalaisten runojen uskonto, Suomen suvun uskonnot* I (Porvoo 1914) s. 118 < HEINRICH GÖSEKEN *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* (Reval 1660).

¹⁴ J. BALYS *Donner und Teufel in den Volkserzählungen der baltischen und skandinavischen Völker*, Sonderdruck aus *Tautosakos Darbai* VI (Kaunas 1939) s. 223.

¹⁵ T. I. ITKONEN *Heidnische Religion und späterer Aberglaube bei den finnischen Lappen*, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 87 (Helsinki 1946) s. 200.

¹⁶ UNO HOLMBERG *Die Religion der Tšeremissen*, *Folklore Fellows' Communications* 61 (Porvoo 1926) s. 68.

¹⁷ K. F. KARJALAINEN *Die Religion der Jugra-Völker*, *Folklore Fellows' Communications* 44 (Porvoo 1922) s. 299.

¹⁸ UNO HARVA *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, *Folklore Fellows' Communications* 125 (Porvoo 1938) s. 210.

¹⁹ A. KANNISTON luento 12. helmikuuta 1938.

²⁰ ELIAS LÖNNROT *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja* II (Helsinki 1880) s. 40. — UNO HARVA *Suomalaisten muinaisusko* (Porvoo 1948) s. 99.

Voimme seurata samaa aihetta Afrikkaankin. Maanosan länsirannikolla asuvan ewe-kansan ukkosenjumala Sogbā, joka asuu taivaallisessa talossaan liekehtivän tulen ympäröimänä, takoo nuolia ja kirveitä, joita hän sinkoilee maan päälle.²¹ — Mainitsen vielä, että Perun intiaanien ukkosenjumala puolestaan on varustettu lingolla, jolla hän sinkoaa salamansa; saksalainen muistiinmerkitsijä käyttää ukkosenjumalan sinkoamista ammuksista tässä yhteydessä sanaa *Keule*.²²

Vanhhat kulttuurikansat selittävät salaman taivaanjumalan nuoleksi. Roomassa Juppiter ampui nuolia; salaman nimi oli *telum Jovis* tai pelkästään *telum 'Pfeil, Speer, Wurfwaffe'*. Eräässä Pindaroksen runofragmentissa mainitaan Zeun nuolet: *Diös bélē*.²³ Hesiodos antaa Theogoniassaan mainion selityksen Zeun nuolesta (*kēlon Diös*): »Myös tuulet synnyttivät jyrievän maanjäristyksen ja hietamyrskyn, jyrinän ja leimauksen ja salaman, jotka ovat Zeun nuolet (steropén te kai aithalóenta keraunón, *kēla Diös*).»²⁴ Zeus oli 'salama-Zeus' (*Zeús Keraínos*).²⁵ Salama-Jahve oli myös juutalaisten jumala²⁶, ja hänen salamansa oli nuoli, kuten seuraavasta Deuteronomionin säkeestä käy ilmi: »Minä kokoan onnettomuudet heidän päällensä, minä ammun kaikki minun nuoleni heihin».²⁷ Kaksoisvirran maiden jumalista olivat Enlil eli Bel, Marduk ja Aššur nuolella-ampujia; mutta on huomattava, että Enlilin, sumerien ilmakehän jumalan, attribuuttina oli myös heittonuija.

4. Kun Juppiterin nuoli — salama — iski maahan, roomalaiset »piilottivat» (*condere*) sen, ts. rakensivat paikalle neljän kiven varaan katoksen.²⁸ Tällaisia rakennelmia nimitettiin salaman haudoiksi (*bidental* — johdos sanasta *bidens* 'kaksikärkinen > salama'). Mikäli salama iski julkiseen paikkaan, valmistettiin pyöreä kaivo, jonka reunaan kaiverrettiin sanat *fulgur conditum*.²⁹

Lukuisat kansat ovat toisella tavalla olleet kiinnostuneita paikoista, joihin ukkosen (jumalan) nuoli iski. Niinpä lappalaiset väittävät, että mikäli kaivaa maata paikasta, johon *Päjän-nuolla* on iskenyt, löytää kuuman teräspalasen³⁰: ukkosenjumalan salamanuolen jäännöksen. Yleisemmin tällaisesta paikasta arvellaan löydettävän kiviasie. Tällä arvelulla selitetään maasta löydettyjen, enimmäkseen neoliittiselta kaudelta periytyvien nuolenkärkien, vaajojen, vasaroiden ja kirveiden mutta myös erikoisen näköisten irrallisten luonnonkivien taivaallinen alkuperä. Tällainen ase, jota käytetään taikatarkoituksiin, on nimeltään *Donnerstein, Pfeilstein, Donnerkeil*,

²¹ ERNST DAMMANN Die Religionen Afrikas, Die Religionen der Menschheit 6 (Dillingen 1963) s. 24.

²² W. KRICKEBERG Märchen der Azteken und Inkaperuaner Maya und Muisca (Jena 1928) s. 285.

²³ H. G. LIDDELL — R. SCOTT A Greek-English Lexicon (Oxford 1953) s. 313.

²⁴ HESIODOS Theogonia 706—708.

²⁵ MARTIN P. NILSSON Geschichte der griechischen Religion I (München 1941) s. 187.

²⁶ 2. Moos. 20: 19. — 1. Sam. 7: 10.

²⁷ 5. Moos. 32: 23.

²⁸ KURT LATTE Römische Religionsgeschichte, Handbuch der Altertumswissenschaft 5: 4 (München 1960) s. 81.

²⁹ GEORG WISSOWA Religion und Kultur der Römer (München 1902) s. 107.

³⁰ ITKONEN Heidnische Religion s. 200.

Donneraxt, Donnerpfeil, Strahlpfeil (Saksa), *thunderbolt* (Englanti), *kõue nool* 'Ahnenpfeil', *isu nool* 'Väterleins Pfeil', *välgunool* 'Blitzpfeil' (Viro), *pitkiz-kiuv* 'piksekivi' (Liivi), *åskvigg* (Ruotsi), *Tordenkile* (Tanska), *Thor-vigge* (Norja), *Ukon nuoli, Ukon vaaja, Ukon nalkki* (Suomi) jne.. Lyydiläiset selittävät, että *strela* 'nuoli, ukonnuoli' on terävä kivi, joka ukkosella putoaa taivaasta; kun sillä painellaan pistospaikkoja, se »alentaa ailahat». ³¹ 1200-luvun venäläisessä kirjallisuudessa mainitaan ukkosenuolet ja -kirveet (*strëlki i topori gromii*), joita varoitetaan käyttämästä, vaikka ne, kuten kirjoittaja naiivisti sanoo, parantavatkin kuumesairauksia ja karkottavat paholaisia (*běsy*) ja tekevät ihmetekoja. ³² Mordvalaisten parannustaikuudessa käytetyn muinaisaseen nimi on *alam-nal* 'ukon nuoli'. ³³ Ostjakit selittävät, että *páino' t, p'qin'dá* 'ukkosen nuoli' lentää taivaasta; mikäli se on mukana metsällä, eivät pahat silmät voi vahingoittaa metsämiestä; mikäli sellainen on talossa, taloa ei kohtaa mikään paha; se sidotaan verkkoon tuottamaan hyvää kalaonnea ja niin edelleen. ³⁴ Myös muinaiskreikkalaiset uskoivat, että salama iski kiviaseen hahmoisena maahan ja että esihistorialliset kivikirveet ynnä muut aseet olivat ukkosen sinkoamia. ³⁵ — Esimerkkini osoittavat, että maasta löydettyä ukkosenvaajaa (kreikaksi *belemnithēs*) on pidetty salaman jähmettymänä; luulo on tunnettu lähes kaikkialla Euroopassa ja Aasiassa; se tunnetaan myös Afrikassa, jopa Amerikassakin. ³⁶ Taikuudessa belemnitiillä on sekä omistajaa suojaava että hänen vastustajaansa vahingoittava vaikutus.

5. On olemassa joukko aitionfiktejä, jotka perustelevat ukkosenvaajan löytymistä. F. J. Wiedemann kertoo Virosta, että ukkonen sinkoaa ukkosenuolen, joka sulattaa kaiken. Se tunkeutuu seitsemän — toisten mukaan yhdeksän — sylen syvyyteen maahan ja kohoo vuosittain yhden sylen verran. Kun se on saavuttanut maan pinnan, se joskus löydetään ja sitä käytetään pistostautia parannettaessa. ³⁷ Liiviläisten arvelun mukaan ukkosenvaaja (ukkosenkivi, -kuula) nousee yhdeksän tai sadan vuoden päästä maan pinnalle; vaajaa käytetään hammaskivun parantamiseen. ³⁸ Liettualaiset puolestaan kertovat, että Perkúnasin vaaja tai nuoli tunkeutuu yhdeksän tai seitsemän sylen syvyyteen; se kohoo joka vuosi sylen verran ja tietynä ajan-kohtana se on taas maan pinnalla, jolloin se otetaan talteen. ³⁹ Tämä aitionfikti on erityisen levinnyt saksankielisissä maissa; niissä väitetään mm., että ukkosenuoli palaa ylös lähelle maan pintaa seitsemäntenä vuonna, jolloin kukko voi sen kuopia

³¹ JUHO KUJOLA Lyydiläismurteiden sanakirja (Helsinki 1944) s. 401.

³² V. J. MANSIKKA Die Religion der Ostslaven I, Quellen, Folklore Fellows' Communications 43 (Helsinki 1922) s. 268.

³³ UNO HARVA Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen, Folklore Fellows' Communications 142 (Helsinki 1952) s. 158.

³⁴ K. F. KARJALAINEN Ostjakisches Wörterbuch, Lexica Societatis Fenno-Ugricae X (Helsinki 1948) s. 656, 887, 933.

³⁵ NILSSON mts. 187.

³⁶ KARL OLBRICH Donnerkeil, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II (Tübingen 1929—1930) s. 328.

³⁷ WIEDEMANN mts. 457.

³⁸ OSKAR LOORITS Liivi rahva usund I (Tartu 1926) s. 56, 253.

³⁹ BALYS mts. 223.

csiin.⁴⁰ Varsin yleinen tämä luulo on venäläisten ja ukrainalaisten keskuudessa.⁴¹ Fikti on tuttu myös votjakeille. »Taivaan kivi» (*in-kel'i*), kuten he belemnittiä nimitävät, menee muka neljänkymmenen sylen syvyyteen palatakseen takaisin neljänkymmenen vuoden päästä.⁴² Vogulit väittävät, että maahan iskenyt ukkosenuoli tulee maan pinnalle seitsemän vuoden päästä, jos paikalla uhrataan jauhoja.⁴³ Ostjakkien *païho't* 'ukkosenuoli' lentää taivaasta, halkaisee puun ja menee sen juuriin; kolmantena vuotena samaan aikaan se nousee maan päälle, ja onnellinen se, joka sen löytää: siitä voi myydessä saada jopa kolme ruplaa.⁴⁴

Toisella tavalla käsittelevät ukkosenuoleen liittyvää palaamismotiivia Siperian burjatit: Taivaanjumalan palveluksessa on 77 seppää, jotka joka päivä takovat uusia nuolia. Jos jumalan nuoli sattuu maaliin, niin se saastuneena jää paikalleen ja muuttuu maassa kolmen päivän kuluttua kiveksi. Ne nuolet taas, jotka eivät kohtaa päämääränsä, palaavat taivaaseen. Löydettyjä jumalan nuolia käytetään taikatarkoituksiin.⁴⁵

Burjattien aitionfiktiä muistuttaa jossakin määrin suomalainen kansanluulo. Ukkosenvaajoja on kahdenlaatuisia: pikimustia — siis piikivisiä — ja vaaleanharmaita — siis kvartsiittisia — »ukonkiviä», kuten suomalainen geologi niitä nimitää. Kun musta nuoli lentää salamana, siitä lähtee sininen, jopa miltei musta leiska; se tappaa ihmisiä ja eläimiä useammin kuin vaalea vaaja. Ken löytää mustan vaajan, ei saa tarttua siihen paljain käsin, koska se lentäessään ilmassa on koonnut itseensä kaikkia tauteja ja siten saastunut; musta ukkosenvaaja »polttaa tauteja» pois ihmisistä. Vaaleanharmaa ukkosenvaaja, joka on pyöreä ja jonka keskellä usein on reikä, »ei usein jää maahan; silloin, kun se tulee maahan, se viritää vain tulen ja palaa taas taivaaseen». Mutta jos joku on onnistunut tavoittamaan vaaleanharmaan ukkosenvaajan, hän on saanut haltuunsa mustaa ukkosenvaajaa tehoisamman parannusvälineen.⁴⁶

6. Aihetta kehittelevät lappalaiset taas uuteen suuntaan. Lappalaisten ukkosenuola oli nimeltään *Hora-galles*. Nimi on lainaa skandinaaviselta taholta (*Hora* < *Thor, galles* < *karl*) ja sen merkitys on 'Thor-mies'. Pappi ja maisteri Johan Randulf antoi *Hora-gallesista* lappalaisrummun kuvioden selityksen yhteydessä seuraavan kuvauksen: »On heidän tärkeimpiä epäjumaliaan, jota nimitetään *Hora Gallesiksi*, sama, jota vanhat norjalaiset nimittivät *Thor-jumalaksi* ja josta on paljon luettavana norjalaisista kronikoista, hänestä on torstai saanut nimensä, jota myös me kristityt yhä käytämme; hän on muuten sama, jota vanhat kreikkalaiset [!] nimittävät *Jupiteriksi*, myös roomalaiset antoivat hänelle saman viikonpäivän, jota me nimitämme torstaiksi, ja antoivat sille nimen *Dies Jovi* ['Jupiterin päivä?']. Tätä epäjumalaa,

⁴⁰ GRIMM mts. 163.

⁴¹ A. AFANASJEV *Poetičeskija vozzrenija slavjan na prirodu I* (Moskva 1865) s. 242.

⁴² UNO HOLMBERG *Permalaisien uskonto, Suomen suvun uskonnnot IV* (Porvoo 1914) s. 177.

⁴³ A. KANNISTON luento 12. helmikuuta 1938.

⁴⁴ KARJALAINEN *Ostjakisches Wörterbuch* s. 656.

⁴⁵ HARVA *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* s. 210—211.

⁴⁶ SKS. Harjavalta, N. Ruusunen 198—199.

joka seisoo sepänvasara (moukari) toisessa kädessään ja ristipäävasara toisessa, lappalaiset palvovat etenkin ukkosilmalla, jotta hän ajaisi vasarallaan ukkosen pois, niin ettei tämä voisi vahingoittaa heitä eikä heidän porojaan. Myös silloin, kun he haluavat manata ukkosta ja salamaa jonkun sellaisen päälle, jolle he ovat vihoissaan, he kutsuvat Hora Gallesia johtamaan ukkosensa ja salamansa tämän päälle, mikä heille usein onnistuuakin.»⁴⁷

Hora-gallesilla on kaksi asetta, joista toista, ristipäävasaraa, hän käyttää karkottaakseen rajuilman, toista, sepänvasaraa, tuhotakseen vihamiehensä. Samantapaista redaktiota edustaa irlantilaisen Dagda-jumalan rautanuijaan liittyvä traditio: Dagdalla — joka lienee sama jumala, jota Caesar teoksessaan *De bello Gallico* nimitti gallialaisten Juppiteriksi — oli suuri rautanuija, joka toisella päällään surmasi yhdeksän miestä, toisella päällään palautti heidät henkiin.⁴⁸ Huomattakamme taaskin luku 9, jonka tapasimme edellä, vaikka toisenlaatuisessa funktiossa.

Muinaisskandinaavien Thor-jumalan ase oli *Mjöllnir*.⁴⁹ Sitä kuvataan vasaraksi, jolla ukkosenjumala taistelee — niin kertovat esimerkiksi eräät Eddan runot. Snorri Sturlusonin mukaan vasaran heittoa edeltää salama ja jyrynä.⁵⁰ Vasaralla on se ominaisuus, että se palaa bumerangin lailla takaisin jumalan käteen. Prymskviða-runon kertoo Mjöllnirin kätkemisestä kahdeksan mailin syvyyteen: »Kahdeksan mailin syvyyteen olen Hlódirin [= Thorin] vasaran kätkenyt.»⁵¹ Taaskin tapaamme motiivin maan alle joutuneesta ukkosenjumalan vaajasta ja sen palaamisesta. Palaavasta jumalan aseesta kertoo myös muinaisintialainen Mahābhārata-runoelma⁵²: tällä kertaa on kysymyksessä Indran vaskinen *važra*. Liettualaisen Perkūnas-jumalan kädessä on kirves (*kirvis*); mikäli ihminen tekee syntiä, Perkūnas sinkoaa kirveensä tämän päälle. Kun kirves lentää, salamoii; sen jälkeen kirves palaa Perkūnasin käteen.⁵³ On mahdotonta pitää näitä omituisia käsityksiä erillään belemnitti-aitionfiktistä siitäkin huolimatta, että aitionfiktissä puhutaan ukkosesta, nyt siis eri jumalista, ja että eräissä tavattava ase on nuoli, eräissä vaaja, kivi, vasara, heitonuija tai kirves. Perinteeseen sisältyy tavallisesti palaamismotiivi: ase tunkeutuu maahan 3, 7, 9, 40, 100 sylen tai 8 mailin syvyyteen ja palaa — useimmissa tapauksissa — yhtä monen vuoden kuluttua maan pinnalle. Nuo luvut herättävät huomiota, ja samantapaisia lukuja esiintyy muissakin funktioissa: 77 seppää takoo singottavia nuolia; rautanuija surmaa 9 miestä ja herättää heidät jälleen henkiin. Ase palautuu lähettäjänsä luo, joidenkin toisintojen mukaan, mikäli se ei osu maaliin, joidenkin toisintojen mukaan osuipa tai ei. Aseella on kahtalainen teho: se surmaa ja herättää henkiin, se tuhoaa ja varjelee.

⁴⁷ ERNST MANKER *Die lappische Zaubertrommel II*, Nordiska museet: Acta Lapponica VI (Stockholm 1950) s. 190.

⁴⁸ JAN DE VRIES *Keltische Religion, Die Religionen der Menschheit 18* (Stuttgart 1961) s. 40.

⁴⁹ JAN DE VRIES *Altgermanische Religionsgeschichte I—II* (Berlin 1957) § 263, 394, 425, 430, 454, 502.

⁵⁰ SNORRI STURLUSON *Edda*, kap. 109.

⁵¹ Prymskviða 7.

⁵² Mahābhārata 3.310.24.

⁵³ BALYS *mts.* 316.

7. Mikä oli se *jumola*, jolla Novgorodin tuohikirjeen n:o 292 mukaan oli nuoli?

Historiaan astuu nimi *Jumala* niiden löytö-, kauppa- ja ryöstöretkien yhteydessä, joita norjalaiset tekivät Bjarmiaan, Vienanjoen suuseudulle. Ensimmäisen tunnetun retken noille maille suoritti Ottar eli Other vuonna 875; kertomuksen siitä on säilyttänyt kuningas Alfred lisäyksissään Orosiuksen maailmanhistoriaan. Noiden retkien kuvaukset saivat aikojen mennen yhä sadunomaisemman luonteen; Orvar Oddin saagassa, Bósin saagassa, Sturlaug Starfsamin saagassa kerrotaan urheiden viikinkien vaiheista Bjarmiassa. Niinpä Bósin saagassa kuvataan, miten Herrauðr ja Bósi lähtevät Bjarmiaan noutamaan jättiläislinnun, gamrin, kullankirjavaa munaa. He osuvat metsän sisässä olevaan pyhäkköön, jossa on *Jómalin* kuva (Þar er göfgat goð Þat, er Jómalí heitir). Jómalin päässä on kultainen kruunu ja polvilla kullalla täytetty hopeamalja, niin suuri, että neljälle miehelle olisi ollut kylliksi työtä, jos sen kokoinen juoma-astia olisi pitänyt tyhjentää.⁵⁴ Snorri Sturluson (1178—1241) taas kertoo Olavi Pyhän saagassa Þorir Hundtin ja Karlin vuonna 1026 Bjarmiaan tekemästä kauppamatkasta, joka huipentui ryöstöretkeksi. Viikingit vaihtoivat aluksi tavaroitaan oravan, soopelin ja majavan nahkoihin. Kun markkinat olivat päättyneet, he purjehtivat ulos Vienanjoelta. Pian he kuitenkin kääntyivät takaisin maihin »hankkimaan omaisuutta», siis ryöstämään. He kulkivat metsän läpi ja saapuivat isolle metsänaukeamalle, jossa oli aitaus, tarha. Tarhassa, jota kuusi miestä vartioi, oli kumpu, johon oli kätketty kultaa ja hopeaa; nyt vartijat sattuiivat olemaan poissa. Viikingit näkivät tarhassa Bjarmien jumalan, joka oli *Jómali* nimeltänsä (i garðinom stendr goð Biarma er heitir Jómalí). Jómalin sylissä oli rahoilla täytetty hopeamalja. Jómalin kaulassa oli ketju ja ketjusta riippui suuri koru. Viikingit ryöstivät pyhäkön kalleudet ja katkaisivat Jómalin patsaan pään, ja »rysäys oli niin valtava, että kaikki ihmettelivät».⁵⁵

Henrik Gabriel Porthan lausui vuonna 1782, että Jómalin patsasta kuvailaan näissä lähteissä »tavalla, joka ilmaisee sen olleen ruotsalaisten Thorin kuvan kaltainen»⁵⁶, ja Sturlaug Starfsamin saagassa, josta edellä mainittiin, sanotaankin suoraan, että kuva oli Thorin. — Huomiota noissa kuvauksissa herättää se, että Jómalin kuvan yhteydessä puhutaan runsaasta jalometallista: »kullasta», »kultaisesta kruunusta», »kullalla täytetystä hopeamaljasta», »hopeamaljasta», »korusta» jne. Kun Snorri Sturluson kertoo Kringla heimsins -teoksessaan Thorin kuvista, hän tähdentää niiden kultaisuutta: »Hänellä on vasara kädessä, hän on iso ja ontto, ja hänen allansa on jonkinlainen jakkara, jolla hän seisoo ollessansa ulkona. Hän on kullalla ja hopealla runsaasti huolitelu . . . He näkivät käräjäpaikalle tulevan suuren joukon muita talonpoikia, jotka kantoivat keskellään isoa, kullalta ja hopealta hohtavaa veistokuvaa.»⁵⁷ — »Siinä istui Thor, kaikista jumalista kunnioitettuin, kullalla ja hopealla huoliteluna. Kuningas Olavi [Trygvenpoika] kohotti

⁵⁴ Bósa saga ok Herrauðs.

⁵⁵ SNORRI STURLUSON Helgisaga Ólafs Haraldssonar, kap. 135.

⁵⁶ CHRISTIAN ERICI LENCQVIST De superstitione veterum Fennorum theoretica et practica, praes. H. G. Porthan (Aboae 1782) § 4.

⁵⁷ SNORRI STURLUSON Helgisaga Ólafs Haraldssonar, kap. 112—113.

sauvakirveen, joka hänellä oli kädessään, ja iski Thoria, niin että tämä suistui alas korokkeelta.»⁵⁸

Samaan jalometallisuuteen viittaa venäläinen niin sanottu Nestorin kronikka kuvateksaan venäläisen Perunin kuvaa: »Ja Volodimer alkoi yksinään hallita Kiovaa [vuonna 980], ja hän pystytti epäjumalankuvia (*kumiry*) palatsin pihan ulkopuolelle: puisen Perunin, jolla oli hopeinen pää ja kultainen leukaparta . . . Ja Dobrynja tuli Novgorodiin ja pystytti Perunin epäjumalankuvan (*kumir*) Olhovan joen rannalle.»⁵⁹ Tutkijat ovat, syystä kyllä, nähneet näissä varjagiruhtinaiden pystyttämässä jumalankuvissa Thorin patsaita.⁶⁰ Niin kuin Venäjälle siirtyneiden varjagien jälkeläiset, rusit, nimittivät esi-isiensä palvomaa Thoria slaavilaisella nimellä Peruniksi, siten Vienan rantojen karjalaiset antoivat Thorille kansallisen Jómali-, so. Jumala-nimen.

Mutta myös nimi Thor näyttää olleen Vienan karjalaisille tuttu, kuten osoittaa kuulun runonlaulajan Arhippa Perttusen laulama säe: »Tuurin uutehen tupahan, Palvasen laettomahan».⁶¹ Säkeet ovat monessa mielessä kiintoisat. Niissä esiintyy ensinnäkin nimi *Tuuri*, joka lienee Thor-nimen jatkaja. Thor-nimeä mukailee myös Inkerin runojen vääntynyt nimi *Turulta miekkoi*, *Turusta miekkoi*,⁶² joka on palautettavissa asuun *Thor-miekkoi* siis 'Thor-mies' (vrt. *Hora-galles*).⁶³ Arhippa Perttusen säkeissä näyttäytyy myös nimi *Palvanen*, jota eräässä runossa vastaa *Pajainen*.⁶⁴ Pajainen on sama nimi kuin lappalainen *Bájan*, *Päjän* 'ylhäällä oleva jumala', joka on Hora-galles-jumalan toisintonimi.⁶⁵

Lisään edelliseen, että venäläisen ukkosenjumalan nimi *Perun* lienee lainattu suomeen muodossa *Piru*; mutta *Piru* on kadottanut alkuperäisen funktionsa, se on yksinkertaisesti 'paholainen'. Samaa merkitsee myös *Perkele*, joka yleisen arvelun mukaan on sukulaisuussuhteessa liettuan *Perkūnas* ('ukkonen, ukkosenjumala') ja latin *pērkuóns* ('ukkonen') sanoihin.⁶⁶

Täten ovat suomalaiset käyttäneet taivaanjumala-ukkosenjumalasta lukuisia vierasperäisiä nimityksiä: nimissä *Perkele*, *Piru*, *Tuuri*, *Pajainen* kuvastelevat kulttuurisuhteet balttilaisiin, slaaveihin, skandinaaveihin ja lappalaisiin. Paljon vanhempiin kulttuurisuhteisiin viittaa taivaanjumala-ukkosenjumalan nimi *Jumala*. Itämerensuomalainen *jumala*-sana on yhdistetty mordvan sanaan *jumi* (*jumi-ši-pas*), vaikka epäilyksin; se on yhdistetty myös tšeremissin sanaan *jâmâ*, *jûmâ*, *jûmo* 'taivas; ylijumala'. Suomalais-tšeremissiläisen **juma*-sanan arvellaan olevan lainaa arjalaiselta taholta. Esimerkiksi intialaisen Indra-jumalan epiteetti on

⁵⁸ SNORRI STURLUSON Ólaf's saga Tryggvasonar, kap. 69.

⁵⁹ MANSIKKA mts. 38.

⁶⁰ Viitteitä ks. PETER PAULSEN Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa (Bonn 1956) s. 240.

⁶¹ Suomen Kansan Vanhat Runot (= SKVR) I 4: 836.

⁶² SKVR III: 4250, 523.

⁶³ MARTTI HAAVIO Karjalan jumalat (Porvoo 1959) s. 96.

⁶⁴ SKVR VI: 8.

⁶⁵ ITRONEN Heidnische Religion s. 2. — HAAVIO Karjalan jumalat s. 100.

⁶⁶ Vrt. toista selitystä: J. J. MIKKOLA Kannel ja sen vastaava balttilainen nimitys, Kalevalaseuran vuosikirja 5 (Porvoo 1929) s. 90.

dyumán 'valoisa, kirkas'.⁶⁷ Sanskritin sana *dyáus* (gen. *divás*, lok. *divi*, *dyavi* [vrt. latinan *Jove*], akk. *dyám* [vrt. latinan *diem*]) on 'taivas, päivä'; liettuan *dėvas* on 'jumala'. Täten itämerensuomalainen *jumala* kuuluisi etymologisesti samaan jumalasarjaan kuin esim. sanskritin *Dyaús*(*pitá*), kreikan *Zeús*(*patēr*), latinan *Juppiter* (< **Djeupater* tai **Jūpater*), jotka kaikki merkitsevät 'Taivas-isää'; sekä vihdoin muinaisgermaanien *Tyr*~*Zio*.

8. Karjalaisissa ja suomalaisissa loitsurukouksissa Jumala-nimi liitetään useimmiten Ukkoon; Jumala on Ukko ylijumala, siis 'ylhäällä oleva Ukko-Jumala'.⁶⁸ Hän on »Ukko, ylijumala, vaari vanha taivahainen»⁶⁹, »Ukko ylijumala, taatto taivaan valtia»⁷⁰, »Ukko, taivaan jumala, Remu pilven reunahinen»⁷¹, »Ukko, ylinen herra, pilven päällinen jumala»⁷², »Ukkonen, ylinen herra»⁷³, »Ukkoinen, isä ylinen, mies on vanha taivahinen»⁷⁴, »Ukkonen, ylinen jumala, mies on vanha taivahinen»⁷⁵. Hän on aseistautunut tyypillisillä ukkosenjumalan aseilla: kivisellä miekalla⁷⁶, tulisella miekalla⁷⁷, vaskisella vasaralla⁷⁸, vaskivarsivasaralla⁷⁹.

Kiinnitän huomiota siihen, että Jumalan aseita kuvataan useimmiten jalometalliksi: kultainen kurikka⁸⁰, kultakirves⁸¹, hopeainen nuija⁸², hopeainen vasara⁸³, hopeatappara⁸⁴, hopeainen vesoin⁸⁵. Ukko ylijumalaa itseään nimitetään »kultaiseksi kuninkaaksi». ⁸⁶Jalometallisuusmotiivi johdattaa mieleen Bjarmian Jómalin kuvan jalometallisuuden mutta tietysti myös Thorin ja Perunin kuvien jalometallisuuden.

Kiinnitän toiseksi huomiota siihen, että Thorin attribuutti on Mjöllnir-vasara; Thoria vastaavalla lappalaisten Hora-gallesilla on kädessään jopa kaksi vasaraa. Kun Ukko ylijumalalla on toisinaan kädessään kirves, on syytä muistuttaa, että myös liettualaisella Perkúnasilla on joskus kirves⁸⁷ ja että jakuutit nimittävät ukkosenjumalaansa kirvesherraksi (*sügä-tojon*)⁸⁸; niin kuin Ukko ylijumalalla oli miekka, siten joskus Perkúnasillakin.⁸⁹ Ukko ylijumalan tapparaa vastaa venäläisen 1200-luvun tiedon *topori* 'ukkosenkirves'.

Tässä on joukko kriteerejä, joiden pohjalta voi päätyä seuraavaan toteamukseen: Ukko ylijumala edustaa samantapaista jumalalaatua kuin muinaisskandinaavien Thor ja venäläisten Perun; samantapaista, josta liettualaiset käyttivät nimitystä Perkúnas ja lappalaiset nimitystä Hora-galles. Huomiota kiinnittää lisäksi nimitys *Ukko ylijumala*.

⁶⁷ Y. H. TOIVONEN Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Lexica Societatis Fennougricae XII: 1 (Helsinki 1955) s. 122.

⁶⁸ SKVR IX 4:411.

⁶⁹ SKVR I 4: 546.

⁷⁰ SKVR I 4: 1753.

⁷¹ SKVR XII: 6606.

⁷² SKVR VII 4: 1580.

⁷³ SKVR VII 4: 3036.

⁷⁴ SKVR VII 5: 3359.

⁷⁵ SKVR VII 4: 1578.

⁷⁶ K. R. GIERS *Indicia mineralogiae in Fennia sub gentilismo* (Aboae 1769).

⁷⁷ SKVR VII 4: 1578.

⁷⁸ SKVR VII 4: 3038.

⁷⁹ SKVR VII 4: 3038.

⁸⁰ SKVR IX 4: 411.

⁸¹ SKVR XIII: 9469.

⁸² SKVR XIII: 252.

⁸³ SKVR VI: 5889.

⁸⁴ SKVR XIII: 9469.

⁸⁵ SKVR V 2: 2590.

⁸⁶ CHRISTFRID GANANDER *Mythologia Fennica* (Aboae 1789) s. 98. — SKVR I 4: 1091, VII 5: 4498.

⁸⁷ BALYS mts. 220.

⁸⁸ HARVA *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* s. 211.

⁸⁹ BALYS mts. 170, 221.

Käytäntö on sama kuin lappalaisten keskuudessa: Hora-galles-nimen jälkimmäinen yhdysosa *galles* merkitsee 'ukko, äijä, vanha mies'; samaa merkitsee *ukko*.

Suomen yleiskielen *ukkonen* on *Ukko*-sananjohdos. Toisin vatjalaisilla: »Ukkonen», kirjoittaa virolainen tutkija Paul Ariste, »on Pummolan vatjassa vain *jumala*.»⁹⁰ Uno Harva on huomauttanut, että Ukko ylijumalaa on yleensä sanottu 'jumalaksi' ja ettei vepsäläisillä tai vatjalaisilla hänestä juuri muuta nimitystä olekaan.⁹¹ Y. H. Toivonen on pannut merkille — kuten hänen toimittamastaan etymologisesta sanakirjasta selviää — että sanonnan *Jumalan voima* merkitys on 'ukkosenvoima'.⁹² On lukuisia loitsujen säkeitä, joissa *Ukko* ja *Jumala* ovat toistensa synonyymeja.⁹³ Nämäkin vähäiset tiedonsirut puhuvat sen puolesta, että pakanuudenajan lopun itämerensuomalainen Jumala oli laadultaan taivaanjumala, joka manifestoi itsensä ukkosilmassa.

Jumalaa nimitetään suomalaisissa loitsuissa ukoksi, vanhukseksi, joka asustaa ylhäällä taivaassa. Hänen asuinsijansa on lisäksi taivaan keskuksessa, kuten käy ilmi runosäkeestä »Ukko taivaan napainen». ⁹⁴ *Ukko* on vain *Jumala*-proprin epiteetti. Sen merkitys tässä yhteydessä on samantapainen kuin englannin sanan *Sir*, italian sanan *signore*, ranskan *seigneur*, *sire*, jotka kukin tahollaan jatkavat latinan sanaa *senior* 'vanhempi' (keskiajan lat. *senior* 'herra'). Suomalainen puhuttelee Jumalaa siis — käyttäakseni englantilaista sanontaa — *Sir Jumalaksi*.

9. Kaikissa niissä tilanteissa, joissa Ukko ylijumalaa rukoillaan, viitataan tavalla tai toisella hänen säänjumalaominaisuuksiinsa. Hän asuu korkealla ja hallitsee pilviä. Häneltä anotaan sadetta oraille. Häntä pyytää metsämies — desinfioidakseen pyydöksensä — satamaan hyytä, jättä tai mettä. Synnytyksen avustaja viittaa siihen, että Ukko ylijumala voi avata taivaan ikkunat, siis antaa sateensa valua. Parantaja, eri parantamisnäytelmän kohtauksissa, muistuttaa Ukko ylijumalan jyristäjäominaisuuksista: Ukko pui riihtä. Toinen parantaja vetoaa hänen kykyynsä sataa rakeita. Kolmas pyytää itselleen Ukko ylijumalan aseita taistellakseen niiden avulla tautidemoneja vastaan; nuo aseet ovat edellisestä hyvin tuntemiamme kurikoita, nuijia, miekkoja, vasaroita tai kirveitä.⁹⁵ Ukko ylijumala on siis määreiltään, toimintoiltaan ja attribuuteiltaan samanmoinen kuin yleensä korkeakulttuurien erisnimelliset säänjumalat.

On vielä muudan Ukko ylijumalan — eli, kuten myös sanotaan, Jumalan — toiminta, johon kiinnitän huomiota. Kainuusta kotoisin oleva tietäjä saneli vuonna 1833 Elias Lönnrotille seuraavan käräjänkävijän rukouksen: »Iteppä, isä Jumala, piäppä pilvissä käräjät, sekehessä selvät neuvot, ota puolla poikaisi, aina lastesi apuna, ettei pää pahoin menisi, tukka turhiin tulisi, eli kaula katkiaisi, hivus hieno lankiaisi.»⁹⁶ — Aihe pilvissä pidetyistä käräjistä esiintyy muuallakin: tällöin »pitää pilvissä käräjät»⁹⁷ »Ukko kultanen kuningas, miesi tarkka taivahinen»⁹⁸ tai »Ukko

⁹⁰ PAUL ARISTE *Vadja rahva usundist, Virittäjä* 1932 (Helsinki) s. 136.

⁹¹ HARVA *Suomalaisten muinaisusko* s. 92. ⁹² TOIVONEN *mts.* 122.

⁹³ Esim. SKVR VII 3: 1765. ⁹⁴ SKVR VII 4: 1594.

⁹⁵ MARTTI HAAVIO *Ukko ylijumala, Kalevalaseuran vuosikirja* 41 (Helsinki 1961) s. 36—37.

⁹⁶ SKVR XII: 7863. ⁹⁷ SKVR VII 5: 4851, 4498. ⁹⁸ SKVR VII 5: 4498.

taivain napainen, remu pilviin reunallinen». ⁹⁹ Erityisen tähdellistä on, että eräässä toisinnossa ¹⁰⁰—se on muistiinpanoista vanhin, vuodelta 1828—seuraa kuvaus ukkosilmasta. Ukko taivaan napainen nimittäin nostaa pilviä; nyt alkaa sade, ja Ukko »telkyyttä» tietomiesten, lakkipäiden kateiden eli vastanoitien päälle »teräsneniä». Mitä tässä yhteydessä merkitsee sana *telkyyttä*, on vaikeasti selvitettävissä; Elias Lönnrot kääntää sen sanakirjassaan 'smidde, takoi (telkyytti teräsneniä)'. *Teräsnenä*-sana on kiertoilmaus: sen sananmukainen käänös on 'teräksisellä kärjellä varustettu, stålspets, stålspetsad'. Tällöin johtuu tietysti mieleen teräksisellä kärjellä varustettu nuoli. — Saman rukouksen toisissa varianteissa Ukkoa pyydetään tuhoamaan viholliset rautaisilla rakeilla ¹⁰¹, kultaisella kurikalla ¹⁰² tai vaskisella vasaralla ¹⁰³.

Olemme täten löytäneet Ukko ylijumalan tuomari- ja rankaisijafunktion. Ukko ylijumalan yhteydessä mainitaan käräjät; muistamme edellisestä, että Thor-jumalan kuva oli läsnä muinaisnorjalaisten kokoontumistilaisuuksissa, käräjillä (*þing*); juuri Thor lienee ollut valankaavojen *allmatki áss*. ¹⁰⁴ Olemme niin ikään havainneet, että tietäjä toivoo Ukko ylijumalan pitäessään pilvissä käräjiä tuhoavan tietäjän vastustajat aseellaan, siis salamalla, jota nimitetään, paitsi vasaraksi, kurikaksi, myös *teräsnenäksi*, siis teräskärkiseksi nuoleksi(?).

Vuonna 945 solmi Venäjän valtakunnan perustajan Rurikin poika Igor eli Ingor (oikeastaan muinaisskand. Ingvarr) rauhan Konstantinopolin keisarin kanssa. Rauhansopimuksen sanamuoto on säilynyt ja siinä esiintyy muun muassa seuraava kohta: »Ja ne Venäjän maalta, joiden mieleen tulee tämän sopimuksen rikkominen, saakoot, mikäli ovat ottaneet vastaan kasteen, Jumalalta, Kaikkivaltialta, koston ja kirouksen tässä ja tulevassa maailmassa. Ne taas, jotka eivät ole kastettuja, älkööt saako Jumalalta ja Perunilta mitään apua, älköötke heidän kilpensä suojatko heitä, saakoot he surmansa oman miekkansa, omien nuoliensa ja muiden aseidensa kautta ja olkoot orjia tässä ja tulevassa maailmassa.» ¹⁰⁵

Asiakirjassa selostetaan toisaalta kristillisen, toisaalta pakanallisen valan kaava; teksti jatkuu: »Ja kastetut venäläisemme vannovat valan oman uskonsa mukaan, kastamattomat taas oman lakinsa mukaisesti.» Asiakirjassa toivotetaan ensiksikin valan rikkojille kirous Jumalalta (ven. *Bog*), mikäli he ovat kristittyjä; mikäli he ovat pakanoita, he eivät voi odottaa apua Perunilta, eli kuten samassa asiakirjassa myöhemmin sanotaan: »Perun kirotkoon hänet, koska hän on rikkonut valansa.» Toiseksi vannojat toivottavat, mikäli rikkovat valan, itselleen kuoleman omien aseidensa kautta; tähän motiiviin palaan myöhemmin.

Millä tavoin Perun kiroaa (da budeť kljat ot . . . Peruna) valan rikkojan, siitä emme asiakirjasta pääse selvyYTEEN. Sen sijaan tiedämme, miten roomalaisten Juppiter menetteli rangaistessaan valan rikkojaa. Kenties Perunin, slaavilaisen jumalan, menettely oli Juppiterin menettelylle analoginen.

⁹⁹ SKVR VII 4: 1594. ¹⁰⁰ SKVR VII 4: 1594, vrt. 1577.

¹⁰¹ SKVR VII 5: 4498. ¹⁰² SKVR IX 4: 1477. ¹⁰³ SKVR VII 5: 4498.

¹⁰⁴ DE VRIES *Altgermanische Religionsgeschichte* § 58, 143, 174, 200.

¹⁰⁵ MANSIKKA *mts.* 31. — Vrt. DE VRIES *Altgermanische Religionsgeschichte* § 218.

Rooman Mons Capitolinuksen eteläisellä kukkulalla oli kaupungin vanhin Juppiterin (*Juppiter Feretrius*) temppeli, jonka tarun mukaan oli itse Romulus perustanut. Temppelein sacrariumissa säilytettiin pyhää *silexiä*, siis jonkinlaista piikiven, kvartsin (saks. Feuerstein, suom. ukonkivi) palasta. Georg Wissowa on selittänyt, että »siinä saatamme havaita kuvan ukkosenvaajasta, viittauksen ukkosta vallitsevaan taivaanjumalaan».¹⁰⁶ Kurt Latte puolestaan on arvellut, että *silex* tässä tapauksessa merkitsee piikivestä valmistettua kirvestä.¹⁰⁷ On tietenkin mahdotonta — ja tarpeetonta — ratkaista, oliko *silex* ukkosenvaaja vai ukkosenkirves tai oliko se kumpikaan. Koska *silexin* säilytyspaikka oli Juppiterin temppeli, on oletettava, että se oli Juppiterin yhteyteen tavalla tai toisella kuuluva kiviesine; Juppiter oli *Juppiter Fulgur* tai *Juppiter Fulgur Fulmen*, joten esine todennäköisesti oli hänen salamansa näkyvä edustaja, siis belemnitti. — Julkisia sopimuksia solmittaessa noudettiin *silex* — eli *saxum silex* — temppelein sacrariumista; se lienee kuljetettu jonkinlaisella telineellä (vrt. *Juppiter Feretrius* 'telineellä varustettu Juppiter'). Juhlallisessa valatoimituksessa iskettiin porsas *silex*-kivellä kuoliaaksi (porcum saxo silico percussit). Sen jälkeen *silex* viskattiin pois. Samalla luettiin vala: »Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum ille die, Diespater, populum romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic die hodie feriam.»¹⁰⁸

Pienoisnäytelmässä imitoidaan teoin ja kuvataan sanoin valan rikkojan tulevaa kohtaloa. Mikäli, tahtoo vannota sanoa, Rooman kansa rikkoo nyt valalla vahvistetun sopimuksen, tuhotkoon sen *silexillään* Juppiter, samalla tavalla kuin minä, Rooman kansan edustaja ja sen puolesta vannota, tässä tilaisuudessa surmaan porsaan: siis salamallaan. Kiintoisaa on, että roomalaiset käyttävät salaman iskemisestä samaa verbiä (*percutio*) kuin porsaan iskemisestä: Iuppiter aliquem fulmine percussit. — Mainittakoon, että saksalaisella kielialueella tunnetaan melko yleisesti kirosanana »Donnerkeil [schlage]!»; Mecklenburgissa se kuuluu »Dunner sla!».¹⁰⁹ Kirous sisältää täsmälleen saman aatteen kuin roomalaisen valan Juppiterille osoitettu toivomus.

Mitä tulee roomalaisen valan formulaan, se on tietysti analogiaformula, jollaista viljelivät sekä antiikin että myöhemmän ajan kansat. Otan esimerkin Homerokselta:

*Korkea, mahtava Zeus sekä kaitsevat kaikk' ikivallat!
Kumpaiset, valan rikkoen, ensin vainokon ryhtyy,
maahan vuotakohot heilt' äivot kuin tämä viini,
heiltä ja lapsiltaan, pois vieras puoliset viekään.*¹¹⁰

Toisena esimerkkinä mainitsen äskenmainitun venäläisen ruhtinaan Igorin pojan Svjatoslavin ja Konstantinopolin keisarin Johannes Tzimiskesin solmiman rauhan sopimuskirjaan (vuodelta 971) sisältyvän valan: »Mutta jos me, minä ja ne, jotka kanssani ja alamaiani ovat, emme noudata jotakin yllä sanotusta, silloin kirotkoon meidät Jumala, johon uskomme, kuin myös Perun ja Volos, karjanjumala, ja tulkaamme keltaisiksi kuten tämä kulta, ja omat aseemme silpokoot meidät.»¹¹¹ On huomattava, että vannoten oli tapana riisua valaa vannotessaan kultakorunsa.

¹⁰⁶ WISSOWA mts. 103.

¹⁰⁷ LATTE mts. 123.

¹⁰⁸ LIVIUS I 24. 8.

¹⁰⁹ OLBRICH mts. 326.

¹¹⁰ Ilias 3: 299—302.

¹¹¹ MANSIKKA mts. 34.

Esimerkkieni pohjalta hahmottuu seuraavanlainen itsensäkiroamisen kaava:

Niin kuin nyt, tässä valanvannontatilaisuudessa, valutan maahan viiniä,
valuttakaa te, Zeus ja jumalat, minun aivoni maahan;
Niin kuin nyt, tässä valanvannontatilaisuudessa, Perunin patsaan eteen laske-
mani korut ovat kultaiset, muutettakoon minut keltaiseksi niiden lailla;
Niin kuin nyt, tässä valanvannontatilaisuudessa, isken silexillä porsaan kuo-
liaaksi, iske sinä, Juppiter, minut kuoliaaksi salama-ukonvaajallasi;
m i k ä l i r i k o n v a l a n i.

Muistelkaamme myyttiä muinaisskandinaavien Thorista, jonka otsaan kiinnittyi jättiläisen viskaama kovasin. Myytissä ei olisi mitään mielekkyyttä, elleimme tietäisi, että lappalaisen Hora-gallesin kuvien pääläessä oli piikiven palanen, kuten Johannes Schefferus Lapponia-teoksessaan (1674) kertoo: »In capite infigunt clavum ferreum, cum *siliis* particula ut si videatur ignem Thor executiat».¹¹² Myytti Thorin päähän tarttuneesta kovasimesta sisältää selvästi muistuman silex-aatteesta, ukkosenjumalan salamasyMBOLISTA. Asiaa valaisee myös suomalainen materiaali. Tuleniskentäloitsussa nimittäin mainitaan, miten ilman Ukko, ilman Herra, ilmoinen Jumala tai Ilmarinen käyttää tulta iskiessään aseenaan esimerkiksi kovasinta.¹¹³ — Toisaalta ilman Ukon ase on kynsi¹¹⁴, jolla tietysti tarkoitetaan ukonkynttä, joka sekkin on belemnitiin suomalainen nimitys.

Hänen aseekseen mainitaan joskus vaaja¹¹⁵. Hän iskee usein »kolmella kokon sulalla»¹¹⁶, millä, kuten Jorma Leppäaho on vakuuttavasti osoittanut¹¹⁷, tarkoitetaan kolmella sulalla varustettua nuolta; *nuoli*, *piili* esiintyykin suomalaisissa runoissa *kolmisulka*-sanana synonyymina.¹¹⁸

10. Äsken siteeratussa vuoden 945 rauhansopimuskirjassa on, kuten näimme, sanat, joissa vanhojat toivottavat itselleen kuoleman omien aseidensa kautta, mikäli rikkovat valan. Surmaavien aseiden joukossa mainitaan muun muassa nuolet (*ot strél*). Samantapaisen asevalan tunsivat muinaisskandinaavit, jotka asettuivat, mikäli vanhoivat väärin, oman miekkansa, hevosensa tai laivansa surmattaviksi.¹¹⁹ Miten laajalle tämä valaformula on levinnyt, sitä osoittaa ostjakkien menettely juhlaallisessa valanvannontatilaisuudessa. Vanhojan eteen asetettiin jousia, nuolia, kirveitä ja tapparoita, joista hänen oli kohotettava jotakin, »ja he uskoivat lujasti, että jos

¹¹² JOHANNES SCHEFFERUS Lapponia (Frankfurt am Main 1674) s. 105.

¹¹³ SKVR I 4: 231, 232, 245, 257, II: 702.

¹¹⁴ SKVR I 4: 270, 272, IX 4: 1057, XII: 4487, 4555, 8511.

¹¹⁵ SKVR XI: 1773.

¹¹⁶ SKVR I: 4: 236, VI: 3189.

¹¹⁷ JORMA LEPPÄAHO Iski tulta . . . , Kalevalaseuran vuosikirja 29 (Porvoo 1949) s. 72.

¹¹⁸ SKVR I 1: 631.

¹¹⁹ Helgakviða Hundingsbana I 119. — DE VRIES Altgermanische Religionsgeschichte § 218.

vannoja on tehnyt väärän valan, tuo ase muutamien päivien kuluessa tulee hänen kuolemansa aiheuttajaksi.»¹²⁰ Tämäntapaiseen yhteyteen on käsitykseni mukaan sijoitettava tuohikirjeen n:o 292 lakoninen muistiinpano: »sekä n[u]oli omo»: mikäli vannon väärin, surmatkoon minut oma nuoleni — ja, lisää valan vannoja, myös yleensä ihmisen ampuma nuoli.

11. Kun täten esitettyä taustaa vasten tarkastellaan Novgorodin tuohikirjeen n:o 292 sanoja »Jumolan nuoli, inimizi nouli sekä noli omo» voidaan määritellä sen funktio: se on jotakin sopimusta solmittaessa suoritetun valan muistiinpano. Tekstin sanonta on rytmillistä: sana *nuoli* esiintyy tekstissä kolme kertaa, mikä viittaa suomalaisen muinaisrunon tyylikeinon, parallelismiin (esim.: »isän *luonto*, emon *luonto* sekä *luontoni* omani»; »Ukon *väki*, jumalan *väki*, *väki* vanhan Väinämöisen»; »*Lietsoi* päivän, *lietsoi* toisen, *lietsoi* kohta kolmannenkin» jne.). Tämän tyylikeinon käyttelystä voidaan tehdä se johtopäätös, että valankaava on perisuomalainen, traditionaalinen valankaava, ei tilapäinen käännös venäjistä.

Suomalaisessa valankaavassa toivottaa vannoja surmakseen Jumalan nuolen, taivaan Jumalan eli Ukko ylijumalan asean, so. salaman. Venäläisessä valankaavassa vannoja toivottaa tuhokseen Perunin kirouksen. Roomalaisessa valankaavassa toivottaa vannoja rangaistukseen Juppiterin asean, salaman, jota symboloi silex. Suomalaisessa valankaavassa vannoja toivottaa tuhokseen oman nuolensa — sekä lisäksi muiden kuolevaisten ihmisten nuolen. Venäläisessä valankaavassa antaa vannoja omille aseilleen, muun muassa nuolelleen, oikeuden surmata valansa rikkooneen vannojan; samantapaisen asevalan tuntevat muinaiset skandinaavit ja esimerkiksi ostjakit.

Tuohikirjeen n:o 292 venäjänkielisen osan sanasarja on: *bou, souđnii* ja *okovy* (~*okov*). *Bou* on lyhennys sanasta *Bogou* 'Jumalan'; tämäntapaisia lyhennyksiä, tavallisesti lyhennysmerkillä varustettuina (*bōu, bǫu*) on käytetty vanhoissa venäläisissä kirkollisissa teksteissä.¹²¹ *Souđnii* (nykykielessä *sudnij*) on 'Gerichts-'. *Okovy* (venäläisessä Psalmtarissa vuodelta 1296: *okov*) on 'Fesseln'. Sanat *jumola souđnii* viitannevat siihen, että vannoja asettuu suomalaisen taivaanjumalan tuomittavaksi, mikäli hän rikkoo valansa. — Sana *okovy* (*okov*) johdattaa mieleen vuoden 945 rauhansopimuksen sanat: »i da buduf rabi v s' vėk i v buduštšij» (ja olkoot orjia tässä ja tulevassa maailmassa).

Tuohikirje n:o 292 on näin ollen tulkittava suunnilleen seuraavasti: Tuhotkoon minut (suomalaisen, so. pakanallisen) taivaanjumala-ukkosenjumalan, »Jumalan», salamanuoli, (toisen) ihmisen (ampuma) nuoli sekä oma nuoleni, mikäli rikon tätä sopimusta solmittaessa tekemäni valan; asettaudun myös (venäläisen, so. kristillisen) tuomionjumalan valtaan ja olen valmis (orjaksi) kahlittavaksi.

¹²⁰ K. F. KARJALAINEN Die Religion der Jugra-Völker III, Folklore Fellows' Communications 63 (Porvoo 1927) s. 182.

¹²¹ Tämän sanan selvityksestä olen kiitollinen fil.tri Heikki Kirkiselle.

12. Kului kolmesataa vuotta Novgorodin tuohikirjeen n:o 292 kirjoitusajoista, ennen kuin suomalainen kirjallisuus syntyi. Suomen uskonpuhdistaja ja kirjallisuuden isä Mikael Agricola julkaisi vuonna 1542 suomalaisen kirjallisuuden esikoisen, Abckirian, jonka ensimmäisellä sivulla hän käytti nimeä *Jumala*, nyt kristillisen Jumalan merkityksessä. Ukkosenjumala-taivaanjumala »Jumala» oli siirtynyt uuteen funktioon. Kun Agricola vuonna 1551 painatti Psalttarin suomennoksensa esipuheeseen luettelon hämäläisten ja karjalaisten »epäjumalista», hän tosin mainitsi karjalaisten »epäjumalain» joukossa Ukon (*Wkoi*), mutta tutkimus on osoittanut, että tällä Ukolla ei ole mitään tekemistä Ukko ylijumalan kanssa. Sen sijaan Sigfrid Aronus Forsius, Ruotsin kuninkaan suomalainen astrologi, sepitti 1500-luvun lopussa tai 1600-luvun alussa säkeen, jossa hän osoitti tuntevensa sen Ukko ylijumalan, sen Jumalan, jonka nuolesta lähes neljäsataa vuotta varhemmin oli tehty merkintä Pohjolan pergamentille, tuohelle, ja siten aloitettu suomalaisen kirjoitetun sanan historia. Forsiuksen säe kuuluu: *Ucko ciet pluvias, metuendaque fulgura vibrat, so. Ukko synnyttää sateita ja sinkoo peljättäviä salamoita.*¹²²

The Letter on Birch-Bark No. 292

An Old Source on the Ancient Finnish Religion

by MARTTI HAAVIO

This paper will appear in English in the *Journal of the Folklore Institute*, No. 1, 1964, Bloomington, Indiana.

¹²² Tuohikirjeestä n:o 292 on tiedonanto Virittäjässä n:o 1, 1961, s. 135. — Suomen kirjallisuus -teoksen I osassa (s. 10) MATTI KUUSI julkaisee tuohikirjeen tekstin ja kirjoittaa: »Vanhin itämerensuomalainen kielenmuistomerkki, karjalankielinen Salaman loitsu, löytyi Novgorodin alueelta 1957.» Aihetta ovat ennen tämän kirjoitukseni ilmestymistä eri yhteyksissä käsitelleet myös ASKO VILKUNA ja HEIKKI KIRKINEN.